

فصلنامه تخصصی سبک‌شناسی نظم و نثر فارسی (بهار ادب)

علمی-پژوهشی

سال هفتم-شماره چهارم-زمستان ۱۳۹۳-شماره پیاپی ۲۶

## بررسی و معرفی نسخه خطی جواهر خمسه در عقاید فرقه شطاریه

(ص ۴۱۸-۴۰۵)

علی زمانی<sup>۱</sup>، فیروزه هاشمی (نویسنده مسئول)<sup>۲</sup>

تاریخ دریافت مقاله: ۱۳۹۳/۵/۱

تاریخ پذیرش قطعی مقاله: ۱۳۹۳/۱۱/۱۵

### چکیده:

جواهر خمسه رساله‌ای در موضوع دعوات، ریاضتها، طرق چله نشستن و مقامات صوفیه است. این کتاب اثر محمد بن خطیر الدین بن لطیف بن معین الدین فتال بن خطیر الدین بن یزید بن خواجه فرید الدین عطار نیشابوری معروف به محمد غوث گوالیاری از نوادگان شیخ فرید الدین عطار است.

وی در نیمه دوم قرن دهم هجری قمری در گوالیار هند متولد شد و پس از کسب مقامات معنوی، به گسترش فرقه شطاریه در گجرات پرداخت.

هدف مقاله حاضر آن است، که کتاب جواهر خمسه و مؤلف آن را معرفی نماید و در مورد خصوصیات محتوایی، سبک فکری و نگارشی آن توضیحاتی ارائه دهد.

در این کتاب توضیحات دقیقی در باب جزئیات دعوات و طرق چله نشستن بیان شده است.

**کلمات کلیدی:** محمد بن غوث گوالیاری، جواهر خمسه، شطاریه، دعوت، ذکر، عرفان

---

<sup>۱</sup>استادیار دانشگاه پیام نور اصفهان zammanialavijeh@isf.pnu.ac.ir

<sup>۲</sup>دانشجوی کارشناسی ارشد ادبیات دانشگاه پیام نور اصفهان hashemifiroozeh@yahoo.com

**مقدمه:**

ایران، سرزمین ادب و هنر نه تنها از دیرباز به وجود شاعران و نویسندگان فراوان مفتخر بوده؛ بلکه حضور آنان در دیگر نواحی پهنه گیتی به دلایلی چون کوچ خانواده، تبعید، فتنه مغول و ... سبب گسترش و شناساندن این زبان غنی به دیگر قوم های بشری شده است.

بدون تردید، یکی از راههای رسیدن به تکامل و پیشرفت در هر جامعه در گرو شناخت و آگاهی از پیشینه فرهنگی آن جامعه است و این مهم جز با بررسی، بازخوانی و تصحیح آثار گذشتگان که تجارب و اطلاعات خودرا به رایگان در نسخ خطی برای ما به ودیعه گذاشته اند، امکان پذیر نیست.

احیای آثار و متون ادبی حتی اگر در رده آثار برجسته و طراز اول ادبیات نباشد، گامی است مؤثر در جهت حفظ فرهنگ و استحکام ادب فارسی که از حیث عمق و سیطره چون دریایی بیکران است. یکی از ادوار مهم ادبی ایران که کمتر بدان پرداخته شده، عصر انحطاط ادبی است؛ اگرچه در این دوره آثار شاعران و سخنوران از حیث نوع نوشتار، هرگز به پایه دیگر اعصار تاریخ ادبی ایران نمیرسد؛ اما نباید از اطلاعات فراوانی که به سبب موضوع، در برخی از این کتابها نهفته است، غافل شد. جواهر خمسه یکی از این آثار است که اگرچه مولف آن در خارج از محدوده ایران میزیسته؛ ولی وجود روابط نزدیک فکری و اجتماعی میان دو دولت گورکانیان و صفوی، در نگاشته شدن این اثر انگیزه ای مؤثر است.

این اثر که در زمره کتابهای عرفانی-مذهبی طبقه بندی میشود، اگرچه به بیان اذکار، ادعیه، نمازها، دعوتها و مراحل سیروسلوک پرداخته است؛ اما در واقع ابزاری برای معرفی فرقه شطاریه و اصول و مبانی این سلسله است. اشارات متعدد مؤلف در قسمتهای مختلف کتاب گواه بر این است، که او تنها راه رسیدن به حق را پیوستن به این فرقه و پیروی از اصول آن میداند.

جواهر خمسه، ضمن بیان عقاید سلسله شطاریه که یکی از مهمترین فرقه های رایج در عصر مولف، در نواحی هند و پاکستان بوده است؛ به مرور و تبیین برخی خاصیت‌های اسرارآمیز آیات، احادیث و ادعیه موجود در این رساله میپردازد.

کتاب مذکور در باب صوفیه و فرقه شطاریه و رؤیت حق مطالبی را برای اولین بار مطرح میکند. که در این مقاله با جستجو در نسخ خطی و تطبیق آنها به روش کتابخانه ای سعی شده است تا ضمن معرفی نسخه جواهر خمسه و مولف آن و فرقه شطاریه، خصوصیات این نسخه، سبک شناسی اثر و محتوای این کتاب با ارزش که از پنج جوهر و یک مقدمه تالیف شده است به اطلاع دوستداران ادب پارسی برسد.

**معرفی نسخه جواهر خمسه:**

**الف - نسخه مجموعه کتابخانه مرکزی و مرکز اسناد دانشگاه تهران**

این نسخه که با کد دستیابی ۲۳۹۲ در کتابخانه مرکزی دانشگاه تهران ثبت شده است، در سال ۹۵۶ هـ ق توسط «محمد بن خطیر الدین بن لطیف بن معین الدین فتال بن خطیر الدین بن یزید بنخواجه فرید الدین عطار نیشابوری» نگاشته شده و به پنج جواهر تقسیم شده است. این کتاب که اثری است به خط نستعلیق، در سال سی پادشاهی همایون شاه ازروی نسخه ای که شاه محمد غوث دیده بوده، کتابت شده است. عنوان نسخ درشت و نشان شنگرف، جدول زرین، سر لوح زرین و لاجورد و شنگرف باگل و بوت، میان سطرهازر افشان، در ۷۹۸ صفحه، ۱۲ سطر ۹×۱۹، ۴۰۰ برگ ۳۰/۵×۲۰/۵، کاغذ سپاهانی - جلد روغنی - عنابی زرکوب، است.»

#### ب- نسخه مجموعه کتابخانه مرکزی و مرکز اسناد دانشگاه تهران

این نسخه که با کد دستیابی ۸۹۱۰ در کتابخانه مرکزی دانشگاه تهران ثبت شده است، در سال ۹۵۶ هـ ق توسط «محمد بن خطیر (قطب) الدین بن لطیف بن معین الدین قتال بن خطیر الدین بن بایزید بن خواجه فرید الدین عطار معروف به غوث گویاری» (۹۰۶-۹۷۰ هـ ق) در سن پنجاه سالگی در پنج جواهر نگاشته شده است. تاریخ کتابت این اثر که به خط نستعلیق به رشته تحریر درآمده است سده ۱۰ هجری قمری و تاریخ تالیف آن ۹۵۶ هـ ق است. عنوان و نشان شنگرف، باحواشی، در ۲۷۶ برگ و در اندازه ۱۵ × ۲۵ است و هر صفحه شامل ۱۶ سطر ۱۰ × ۱۸ است که بر کاغذ سپاهانی نوشته شده است. جلد آن از تیماج حنایی مقوایی و قطع آن وزیری است.

#### ج- نسخه کتابخانه و مرکز اسناد مجلس شورای اسلامی

این نسخه که با شماره ۲۰۷۹۷۵ در کتابخانه مجلس به ثبت رسیده است، شامل ۳۰۷ برگ است و از انجام افتادگی دارد.

#### د- نسخه کتابخانه و مرکز اسناد مجلس شورای اسلامی

این نسخه که به شماره ۲۰۸۷۵۵ در کتابخانه مجلس به ثبت رسیده است، شامل ۲۷۰ برگ و بدون تاریخ و کاتب است، عناوین شنگرف و برخی صفحات به جدول آراسته شده است. نسخه حاضر از انجام افتادگی دارد.

#### ه - نسخه کتابخانه و مرکز اسناد مجلس شورای اسلامی

این نسخه که با شماره ثبت ۲۷۸۶۳ در کتابخانه مجلس به ثبت رسیده است، نسخه ای ناقص است و مجموعه ای از رساله های اختیارات، جواهر خمسه و شجره نامه است، جواهر خمسه از برگ ۱۷۴ این نسخه ۲۱۹ برگ آغاز شده و با افتادگی های فراوان تا پایان رساله ادامه دارد. این نسخه که بدون کاتب است و تاریخ کتابت آن نیز ذکر نشده است، دارای جلد تیماج قهوه ای، ۲۳۳ برگ به ابعاد ۱۳ × ۲۰/۵ سانتی متر و هر صفحه شامل ۱۲ سطر است.

## معرفی محمد غوث گوالیاری و بررسی «جواهر خمسه»

### بررسی اجمالی روابط ایران و هند در قرن دهم

قرن دهم، آغاز دوره‌ای بسیار مهم در تاریخ ایران و هند است؛ چرا که صفویان پس از تأسیس دولت شیعی در ایران، به توسعه روابط خود با تیموریان توجه کردند.

در همین دوره است که گسترش زبان و ادبیات فارسی در هند به اوج خود می‌رسد، (تاریخ ایران در دوره تیموریان، رویمر:ص ۵۴۰) هم‌زمان با آن در ایران، زبان و ادبیات فارسی با غلبه‌دسته‌هایی که بیشتر به دانشهای شرعی اشتغال داشتند، عصر انحطاط ادبی را تجربه می‌کرد. اکثر کتابهای این دوره به سبب کوچ سخنوران و اعتقادات مذهبی زمامداران صفویه به زبان عربی و در خارج از ایران تالیف شدند و عرفان و تصوف که در قرنهای قبل از این دوره، سبب آفرینش آثاری گرانمایه شده بود؛ مانند شعر فارسی دیگر در ایران بازاری نداشت.

ورود سلسله‌های صوفیه به شبه‌قاره هند تقریباً معاصر با فتوحات غوریان بود. در قرن ششم برخی از صوفیان آسیای مرکزی به هند مهاجرت کردند. اولین سلسله‌ها در این دوره چشتیه و سهروردیه بودند. سلسله‌های مهم بعدی نقشبندیه، قادریه و شطاریه بودند (معرفی اجمالی روابط ایران و هند در قرن دهم، رزم آرا:ص ۹۱) شطاریه (شطار در لغت به معنی زیرک، باهوش، چالاک و چابک است، گویا شاطران قدیم بقایای شطاران بوده‌اند که به عیاران شباهت داشته، همانند آنان زیرک بوده‌اند) لغت نامه دهخدا، ذیل واژه شطار))، سلسله‌ای از صوفیه مسلمانند و به تألیف ذات قائلند. این سلسله که به عبدالله شطاری منسوب است و توسط او در قرن هشتم در جونپور و مالوه معرفی شد، در سوماترا، هندو جاوه میان مسلمانان پیروان بسیار دارد. (ارزش میراث صوفیه، زرین‌کوب:ص ۱۱۷)

با توجه به مراسم و ریاضتهای رایج در آن، احتمالاً این سلسله بیش از سلسله‌های دیگر از آیین هندو تأثیر پذیرفته است. برجسته‌ترین صوفی شطاریه، سید محمد غوث گوالیاری (متوفی ۹۷۰) بود که شطاریه را در گجرات گسترش داد و توجه ظهیرالدین بابر، همایون و اکبرشاه - فرمانروایان مغول - را جلب کرد. (تاریخ تفکر اسلامی در هند، احمد:ص ۶۳)

### زندگانی شیخ محمد غوث گوالیاری:

محمد بن خطیر الدین بن لطیف بن معین الدین فتال بن خطیر الدین بن با یزید بن خواجه فرید الدین عطار نیشابوری معروف به محمد غوث گوالیاری، از مشایخ برجسته سلسله شطاریه در هند است که نسب وی با پنج واسطه به عطار نیشابوری (م ۶۲۷ هـ) می‌رسد. بداونی نسب او را به با یزید بسطامی رسانده است. (منتخب التواریخ، بداونی، ج ۳: ص ۵)

جدّ وی، لطیف الدین، از اهالی نیشابور بود که به هند مهاجرت کرد. (احیای فکر دینی در اسلام، لاهوری، ج ۳: ص ۳۳۳).

گوالیاری در «گوالیارشهری از هند وسطی که در زمان اسلام شاه پایتخت بوده است و قلعه ای معروف و معابد و مساجدی از قرون وسطی در این شهر باقی است، زاده شد» (لغت نامه دهخدا، ذیل واژه گوالیاری) و براساس سخنی که غوثی شطاری از گوالیاری در «گلزار ابرار» نقل کرده، وی در سال ۹۰۷ هـ. ق به دنیا آمده (گلزار ابرار، غوثی شطاری: ص ۲۶۸)، اما رضوی سال تولد او را ۹۰۶ دانسته است. (خزینه الاصفیاء، رضوی، ج ۱: ص ۳۳۵)

خطیر الدین مریدان بسیار داشت؛ از جمله آنها میتوان به ودودالله شطاری، سراج الدین محمد بنیانی، احمد اُجینی، شمس الدین زنده دل، محمد صدرالدین ذاکر، شیخ ابراهیم معروف به مخزنی و ابوصالح معین الدین قادری الحسینی النصاری مؤلف اسرار الجفر اشاره کرد (منتخب التواریخ، بداونی، ج ۱: ص ۱۳۸)

گوالیاری، مرید حمید حاجی حضور گوالیاری بود. حاجی حضور که با یک واسطه شاگرد عبدالله شطاری موسس سلسله شطاریه بشمار میرفت؛ بالغ بر سیزده سال به تعلیم و تربیت گوالیاری مشغول بود و به او لقب «غوث» داد. .. سپس به وی خرقة خلافت پوشاند و او را به تربیت سالکان گماشت. (منتخب التواریخ، بداونی، ج ۱: ص ۲۶۸)

رابطه گوالیاری با حاکمان عصر نیکو بود و همایون شاه (حکومت: ۹۳۷-۹۶۳) به او و برادرش، بهلول که او نیز تحت تربیت حاجی حضور در سلوک و معرفت به درجه اعلی رسیده بود، ارادت داشت (منتخب التواریخ، بداونی، ج ۲: ص ۳۳۴).

پس از یورش شیرشاه افغان در ۹۴۷ هـ. ق به دهلی و فرار همایون به ایران، گوالیاری به سبب ادعاهایی که درباره احوال معنوی خود داشت، مغضوب علمای دهلی شد. از این رو، به گجرات رفت و در آنجا خانقاهی بنا کرد و به تربیت مریدان پرداخت (گلزار ابرار، غوثی شطاری: ص ۲۶۸). اقامت وی در گجرات دیری نپایید و علمای آن سامان نوشته‌های او را دست آویز قرار داده و به قتل وی فتوا دادند.

خطیر الدین با قدرت گرفتن اکبرشاه در ۹۶۳ هـ. ق به دهلی رفت و مورد توجه وی قرار گرفت (گلزار ابرار، غوثی شطاری: ص ۲۷۳) در آنجا نیز او بر اثر فتنه برخی رقیبان از جمله شیخ گدایی پسر شیخ جمالی، مورد سوء ظن صدراعظم، بیرامخان قرار گرفت و به گوالیار رفت (اکبر نامه، علامی، ج ۲: ص ۸۹) در آنجا خانقاهی بنا کرد و به وجد و سماع مشغول شد. وی در سال ۹۷۰ هـ. ق رحلت نمود و در همانجا دفن شد. (اکبر نامه، علامی، ج ۳: ص ۶). محدث دهلوی سال وفات او را ۹۶۷ هـ ق ذکر کرده است. (اکبر نامه، علامی، ج ۲: ص ۵۰۷) پس از وی فرزندش، عبدالله بده، جانشین پدر شد و با حمایت اکبرشاه، برای پدرش مقبره‌ای بزرگتر و آبادتر در گوالیار ساخت. (اکبرنامه، علامی: ج ۲: ص ۴۴۵)

آثار گوالیاری:

از گوالیاری چندین اثر به جا مانده است:

- ۱- معراج‌نامه یا معراجیه، دربارهٔ احوال معنوی او (احیای فکر دینی در اسلام، لاهوری: ج ۲ ص ۳۳۳)؛
- ۲- بحرالاحیات، در آداب و اعمال و انواع ریاضات یوگیان (گلزار ابرار، غوثی شطاری: ص ۲۷۴). اصل این کتاب به سنسکریت است و به امریته کوندا (Amrita-Kunda) یا انبرت کهند شهرت دارد. به گزارش غوثی شطاری، گوالیاری آن را از سنسکریت به فارسی ترجمه کرده است (گلزار ابرار، غوثی شطاری: ص ۲۷۵)؛ اما منزوی عقیده دارد که او از روی ترجمهٔ عربی بحرالاحیات، به قلم رکن‌الدین سمرقندی، آن را به فارسی برگردانده است. این کتاب یک «مقدمه» و «ده باب» دارد. (فهرست مشترک نسخه‌های خطی فارسی پاکستان - اسلام آباد، منزوی، ج ۴: ص ۲۱۴۵-۲۱۴۶)
- ۳- کلید مخازن، این اثر که در باب مبدأ و معاد است، در یک مقدمه و سه دقیقه نگاشته شده است. دقیقه اول شامل: ماهیت معقولات به صورت محسوسات؛ دقیقه دوم درحقیقت تجلی روح؛ دقیقه سوم در نبوت ولایت است. این کتاب توسط وجیه‌الدین العلوی الحسینی در سال ۱۳۰۷ شرح شده که نسخهٔ خطی‌ای از آن با عنوان شرح کلید مخازن به شماره ۸۱۸۲۵۱ در کتابخانهٔ ملی ایران به ثبت رسیده است.
- ۴- اوراد غوث الاولیاء یا اوراد غوثیه، نسخهٔ خطی از آن در کتابخانه تخصصی وزارت امور خارجه به شمارهٔ B۲۰۹ به ثبت رسیده است.
- ۵- ضمائر و بصائر، در مبادی و مسائل و مقاصد تصوف (گلزار ابرار، غوثی شطاری: ص ۲۷۳-۲۷۴)
- ۶- کتابی هم با عنوان ارشاد البصائر در کتابخانهٔ پیرمحمدشاه در گجرات موجود است که احتمالاً همین ضمائر و بصائر است.
- ۷- کنز الوحده، آخرین نوشتهٔ گوالیاری به عربی، دربارهٔ توحید و ایمان حقیقی است. (گلزار ابرار، غوثی شطاری: ص ۲۷۵)
- ۸- جواهر خمسه، این اثر که به فارسی است، در پنج فصل، در تصوف و عرفان خصوصاً دربارهٔ سلسلهٔ شطاریه و آداب و اوراد آنان است، که در ادامه بشرح موضوعی و تحلیل مفصل آن خواهیم پرداخت.

#### معرفی جواهر خمسه :

این کتاب شامل یک مقدمه و پنج جوهر است. مؤلف، این رساله را با مقدمه‌ای کوتاه در حمد خدا و پیامبر آغاز کرده و سپس بشرح کوتاهی در مورد چگونگی جمع‌آوری و نحوهٔ سیر و سلوک خویش می‌پردازد.

گوالیاری در ابتدای متن، اذعان داشته است که تلاش چند ساله او در راه سیر و سلوک راه بجایی نبرده و به همین دلیل به خدمت شیخ ظهور حاجی حضور مشرف میشود و در آنجا به فراگیری علوم باطنی میپردازد و بعد از آن راهی قلعه چنار میشود و سیزده سال و چند ماه برای بکار بستن آموخته های خود در آنجا میماند.

در همان زمان به نگارش تجربیات و آموخته هایش میپردازد پس از بازگشت، گوالیاری ۲۲ سالهبار دیگر به ملاقات حاجی حضور رفته و آنچه نگاشته است به وی عرضه میکند. حاجی حضور به قدری از دیدار او و آنچه که به همراه آورده، شادمان میشود که پیراهن خاصه خود را به صله به او میدهد و در مورد رساله او چنین میگوید: « کار خود آخر کردید و خلق را هدایت وافر آوردید. ابد الا باد حجت اولیاء الله خواهد بود. هیچ ولی نباشد که بر این اسرار مطلع نگردد».

در متن جواهر خمسه قریب به ۵۰ بیت از آثار شاعران بزرگی چون شیخ محمود شبستری، مولوی، ناصر خسرو، نظامی و ابن عربی نقل شده است. کاربرد این ابیات از جوهر سوم در کتاب آغاز میشود و در متن کتاب به فراخور موضوعی که مطرح است یک یا چندین بیت ذکر شده است. بنظر میرسد مولف از پیوست کردن این ابیات، چیزی فراتر از واضح سازی مضامین پیچیده عرفانی که در آن قسمت بدان پرداخته شده است، در ذهن میپرورد و آنچه که به ذهن خواننده یه دور از دنیای عرفان متواتر میشود، کسب اعتبار بیشتر برای بدست آوردن نتایجی است که وقوع آن پس از اجرای اعمال ذکر شده در کتاب، عجیب و دور از ذهن میآید.

گوالیاری، چند سال بعد به پیشنهاد عده ای از «محبان صادق و یاران مخلص» تغییراتی در متن رساله و در تقدیم و تأخیر ذکر جوهرها به وجود میآورد و سپس جوهرهای پنجگانه را به رشته تحریر در میآورد.

### جوهر اول در عبادت عابدان و طریقان (ب-۶)

گوالیاری این جوهر را به ذکر جزئیات نمازها، و زمان بجا آوردن آن، معرفی برخی دعاها و خاصیت های هر کدام اختصاص داده است.

**گوالیاری در این جوهر، گاهی به رجحان عبادتی بر عبادت دیگر رأی میدهد، نظیر:**

«ایضاً احیا داشتن بین العشائین، بهتر از نماز شب است. به تلاوت و یا به نماز و یا به مراقبه تا وقت عشا کامل شود» (ب-۲۹)

### وگاهی زمانی خاص را برای یک عبادت پیشنهاد میدهد، نظیر:

«مستحب است تأخیر در گذراندن نماز خفتن، تا آنکه ثلث شب بگذرد و قرائت از پانزده تا بیست آیه بخواند، بعد از سلام یک کرت بگوید: **لَا إِلَهَ إِلَّا اللَّهُ وَحْدَهُ لَا شَرِيكَ لَهُ**» (ب-۳۰)

### وگاهی به خواندن دعایی بعد از نماز توصیه میکند،مانند:

«بعد وضو دو رکعت تحیت وضو بگذارد. در اوّل (الف-۲) بعد فاتحه، عم و در دوم، والضحی و بعد از سلام، صلوات گوید و این دعا بخواند: «اللَّهُمَّ اتِّ نَفْسِي تَقْوِيهَا وَ زَكِّيْهَا أَنْتَ خَيْرُ مَنْ زَكِّيْتَهَا أَنْتَ وَلِيَّتُهَا وَ مَوْلَاهَا اللَّهُمَّ أَنْتَ لِي كَمَا أَحِبُّ فَأَجْعَلْنِي لَكَ كَمَا تُحِبُّ اللَّهُمَّ اجْعَلْ سَرِيْرَتِيْ خَيْرًا مِنْ عَلَانِيَّتِيْ وَ اجْعَلْ عَلَيَّ نِيَّتِيْ صَالِحَةً لَكَ اللَّهُمَّ ارْزُقْنِيْ حُسْنَ الْإِخْتِيَارِ وَ صَحَّةَ الْإِعْتِبَارِ وَ صِدْقَ الْإِفْتِقَارِ بِرَحْمَتِكَ يَا عَزِيْزُ يَا غَفَّارُ يَا أَرْحَمَ الرَّحِيْمِيْنَ» (الف-۴۰)

### وگاهی به معرفی خاصیت‌های موجود در نمازها، ذکرها و دعاها می‌پردازد، برای نمونه:

- «دو رکعت نماز برای زندگی دل و روشنایی قبر بگذارد در هر رکعتی بعد الفاتحه اخلاص شش کرت و معوذتین یگان کرت بخواند. بعد از سلام این بگوید: اللَّهُمَّ اجْعَلْ هَذَا الصَّلَاةَ سِرَاجًا فِي قَبْرِيْ وَ فِي قُبُوْرِ جَمِيْعِ الْمُؤْمِنِيْنَ يَا أَرْحَمَ الرَّحِيْمِيْنَ» (الف-۶۷)

- «ایضاً مزید محبت، دو رکعت بگذارد و چون نماز مذکور تمام شود، سر به سجده کند. هفت کرت این دعا بخواند: سُبْحَانَ اللهِ وَ الْحَمْدُ لِلَّهِ تا آخر بنشینند، دست برآورد و بگوید: يَا حَيُّ يَا قَيُّوْمُ يَا ذَ الْجَلَالِ وَ الْاِكْرَامِ يَا اَرْحَمَ الرَّحِيْمِيْنَ يَا اِلَهَ الْاَوَّلِيْنَ وَ الْاٰخِرِيْنَ يَا رَحْمٰنَ الدُّنْيَا وَ الْاٰخِرَةِ وَ اَرْحَمَهُمَا يَا رَبِّ يَا رَبِّ يَا رَبِّ يَا اللهُ يَا اللهُ يَا اللهُ اِغْفِرْ لِيْ جَمِيْعَ ذُنُوْبِيْ وَ تَقَبَّلْ صَلَوَاتِيْ وَ صِيَامِيْ» (ب-۶۷)

### گوالباری گاهی سالک را به خواندن نماز و اعمالی رهنمون میکند که به نظر عجیب می‌آید:

«ذکر نماز سفر و کیفیت آن: چون خواهد سفری رود، رکعتین گذارد در اوّل بعد الفاتحه یس و در دوم ده بار انا انزلنا بخواند. بعد از سلام این اسم سیصد و شست بار بخواند: لَقَجْمُخْمَةً بعده برخیزد و در تلفظ هر حرفی یک سنگریزه و یا امثال آن بردارد و شش عدد را به شش جهات اندازد و یکی را به خود نگاه دارد؛ چون به منزل رسد آن را هم باندازد، اگر عاملین عمل برای دیگری کند، دوگانه شرط نیست ایضاً برای دفع تشنگی سنگریزه برگردد، سه بار ﴿ اِنَّا اَعْطَيْنَاكَ الْكُوْثِرَ ﴾ بخواند و بدمد در دهان گیرد و چون بر بلندی برآید تکبیر گوید» (ب-۴۷)

### جوهر دوم در زهد زاهدان و طریق آن: (ب-۷۴)

گوالباری ابتدا در مورد عبادات ظاهری و رسیدن به مرحله ریاضت باطنی و معرفی چهار خطری که باطن را تهدید میکند؛ یعنی خطرات شیطانی، نفسانی، ملکی، رحمانی و نحوه عبور کردن از آنها بحث میکند و در این میان ضمن معرفی اسمای اعظم و خاصیت‌های هر یک، این اسما را اهرمی برای عبور از خطرات رحمانی معرفی می‌کند؛ سپس به ذکر دعاهایی برای دفع بیماری، کشف عالم ارواح، دفع غلبه خواب و ... می‌پردازد

او در این جوهردعای هفت پیکرا برای کشف قلوب و قبور (ب-۱۱۳)، دعای پنج گنج را برای فتح غیب (الف-۱۱۶)، ذکر اسمای جبروتی (الف-۱۱۹)، ذکر نود و نه نام پروردگار را می‌آورد (ب-۱۲۳)



### جوهر سوم در دعوت داعیانو طریق آن: (ب-۱۲۸)

مراحل دعوت و آموختن آن از مرشد کامل را شرح میدهد و پس از تعریفی جامع از «مرشد کامل»، به ذکر این مسئله روی میآورد که خود، چندین سال برای یافتن طریق دعوت در مسافرت به سر برده؛ اما مرشد کامل عاملی پیدا نمیکند، تا اینکه به محضر سلطان الموحدین شیخ حصور حاجی حصور مشرف میشود و اوست که بعد از مدتی عمل دعوت را به او میآموزد و چند سالی را در خلوت به دعوت مشغول میشود، که ناگاه عالم مغیبات چنان بر وی آشکار میگردد که زبانش از وصف آن قاصر میماند.

گوالیاری در ادامه افزوده است که سالک پس از آموختن مراحل دعوت، شرایط خواندن اسما و شرایط عمل به آن که شامل نصاب، زکوه، عشر، قفل، دور مدور، بذل، ختم، تکرار و توهم است و عمل به آن گاه چند روز و بعضی چند ماه و بعضی چند سال به طول میانجامد و شمار خوانش آن با توجه به آنچه در یکی از نسخه های موجود ذکر شده است، بدین صورت بدست میآید:

نصاب: تعداد حرفهای هر اسم  $\times ۱۰۰$  - زکوه: نصاب  $\times ۱/۵$  - عشر: یک چهارم نصاب + زکوه - قفل: یک هشتم نصاب - دور مدور: عشر + قفل  $\times ۲$  - بذل: هزار و بیست ختم - ختم: هزار و دویست کرت

باید اسرار کواکب و تأثیر آن در هر برج را بیاموزد و در هنگام دعوت به آن توجه داشته باشد و این نکته را یادآوری میکند که اگر در حین دعوت عمل نامشروعی از وی سر بزند، باید مراحل دعوت را از سر گیرد؛ سپس به بیان شرایط ضمنی دعوت میپردازد که اهم آن: کم خوردن، کم گفتن، کم خفتن و نیت صدق است که فوت هر کدام در حین دعوت منجر به خطری عظیم میشود.

سپس به ذکر نمازها و دعاها هر دعوت میپردازد و توصیه میکند که پس از اتمام دعوت نان یا شیرینی به دست خود به فقیر دهد و از ایشان طلب دعا کند. در ادامه به ذکر عناوین پانزدهگانه فصول این جوهر پرداخته و هر یک را بطور جداگانه شرح میدهد؛

فصل اول: در بیان دعوت حروف تهجی و سایر موکلات حروف؛

فصل دوم: در بیان دعوت حروف مقطعات؛

فصل سوم: در بیان دعوت حرفی؛

فصل چهارم: در بیان دعوت لفظی؛

فصل پنجم: در بیان دعوت کلیات و جزئیات؛

فصل ششم: در بیان دعوت سفیر آدم؛

فصل هفتم: در بیان دعوت صراط المستقیم؛

فصل هشتم : در بیان دعوت حق؛

فصل نهم : در بیان دعوات اویسه؛

فصل دهم : در بیان دعوت مجموعه و خمسیه؛

فصل یازدهم : در بیان دعوت کبیره؛

فصل دوازدهم : در بیان دعوت صغیره؛

فصل سیزدهم : در بیان دعوت سیفی و دعای عزرائیل و نکیر؛

فصل چهاردهم : در بیان رد دعوت یا سحر؛

فصل پانزدهم : در بیان اربعین و طریق آن

### جوهر چهارم در اذکار و اشغال مشرب شطار و طریق آن:(الف-۳۲۷)

این جوهر که به معرفی فرقه شطاریه و اصول مربوط به آن میپردازد، این مشرب را برترین راه موجود جهت سیر و سلوک معرفی میکند و معتقد است که تنها کسانی که از مرتبه ابرار و اخیار گذشته اند، می توانند قدم در آن بگذارند و بدون عمل کردن به مبانی این مشرب، رسیدن به سعادت را امری بعید میدانند. اطمینان او به این مسئله چنان است که از حاجی حضور نقل میکند که: « هر طالب راه معرفت را لازم است که این عالم باطن، از پیر مرشد حاصل کند تا نتیجه تخلقوا به اخلاق الله در وجه او ظاهر گردد و آنچه باطن است جمله مکشوف گردد». (الف-۳۲۹)

در ادامه می افزاید که مقدمه این علم، علم اذکار است که شامل چندین ضرب و حلقه و کشش است که به طور مفصل به شرح نحوه نشستن، ذکر که باید به زبان آورده شود، حالت بدن و محل فرود آوردن ضربها و ایجاد تغییر در آن پرداخته است.

این جوهر نیز دارای چندین بخش مجزا است که شامل :

طریق نفی و انواع آن؛ طریق اثبات و انواع آن؛ طریق اثبات و انواع آن؛ طریق اسم ذات و انواع آن؛ طریق اسم هو و انواع آن؛ طریق انواع اذکار است.

### جوهر پنجم در ورثه الحق عمل محققان و طریق آن:(الف-۳۸۰)

این جوهر شامل یازده شغل است :

● شغل اول : یکی شدن با اسما(الف-۳۸۰)

گوالیاری در این شغل نگاشته است که وقتی سالک از مرتبه ابرار و اخیار و اسرار و دعوت شطار عبور میکند، به مرحله تسخیر وراثت حق می رسد و سپس مولف به تشریح انواع وارث میپردازد. وارث صوری : که وراثت او منوط به فوت مورث است؛ وارث معنوی: در این حالت ملمات محال است و وراثت، عطیه ای است باطنی از جانب خدا.

سپس مراحل رسیدن به وراثت معنوی و جدانشدن از عالم ماده و پیوستن به حق را مرحله به مرحله توضیح میدهد، از جمله اینکه سالک باید همه اسمای الهی را در تصور بیاورد و عین صورت هر اسم شود و در تجلیات اسما چنان گم شود که از او « نه نام ماند، نه نشان». تنها در آن مقام است که دیدار حق میسر میشود.

● شغل ثانی : تبعیت از امام طریقت(الف-۳۸۳)

در شرح آن همین بس که،

اگر بی پیر کاری پیش گیرد      هلاکت را ز بهر خویش گیرد

● شغل ثالث: طریقت تصور الهی(ب-۳۸۴)

مولف معتقد است که سالک باید طریقت تصور در یابد تا بر کونی، اسم الهی اطلاق نکند؛ سپس به بیان مراتب دریافت ذات مقدس الهی میپردازد؛

● شغل رابع : شناخت صفات روحانی به منظور دور نشدن از طریقت؛(ب-۳۸۴)

● شغل خامس: در معرفت حقایق اشیا،(ب-۳۸۷)

بدین معناست که سالک از کاویدن خصوصیت و ماهیت هر شی به مقصود نهایی که حق است، برسد و لباس یکرنگی بر الوان مختلف اشیا بپوشاند و به بی رنگی که همان حقیقت هر شی است، دست یابد.

● شغل سادس: در فنای شهود(الف-۳۸۸)

مولف معتقد است که های و هوی دنیایی بدون شناخت حق، همه بی حاصلی است .

«ای مفلس ازلی و ای مجرد ابدی، چندین های و هوی چیست؟ تا آنکه عقد نگشوده و سرمایه هویت از گنج خانه گنت کزاً مخفیاً بر نداشته، حاصل بی حاصلی است و سرمایه بی سرمایگی، راه فنا مَوْتُوا قَبْلَ أَنْ تَمُوتُوا پیش گیر.»

● شغل سابع : در صفات سبع عنقا(ب-۳۹۸)

به معنای پی بردن از یک نشانه به نشانه ذات الهی است.

سیاهی گر بدانی نور ذات است      به تاریکی درآب حیات است  
جهان انسان و انسان شد جهانی      ازین پاکیزه تر نتوان بیایی

بدین معنا که اگر می خواهی ره به سر منزل مقصود ببری، نباید انتظار داشته باشی که همه چیز را به چشم سر ببینی؛ هر چیز کوچک نشانه وجود چیز بزرگتر است.

● شغل ثامن : در وحدانیت ذات عالم(الف-۳۹۰)

در این شغل به این مضمون میپردازد که اگر میخواهی از اسرار حق مطلع گردی؛ باید از خود خالی شوی و رنگ بی رنگی بگیری.

● شغل تاسع : در تصور عالم خفی(ب-۳۹۰)

هر ظاهر یک باطن دارد که باید ظاهر را به نیت رویت باطن مشاهده کرد.

● شغل عاشر : در میدان معاد؛ این شغل توضیحی است مختصر در خصوص علت و نحوه آفرینش موجودات.(الف-۳۹۱)

● شغل حادی عاشر : در حضرات خمس (ب-۳۹۱)

در توضیح این مطلب است : « حضرت غیب از جمیع نسبت و اعتبارات معرّی و مبرّی است. وجود او عین ذات اوست و به حضرت وجود او نسبت دارد. غیب و شهادت غیب باطن است»

سطح زبانی

الف - سطح لغوی :

● کاربرد واژه های عربی بسیار بالاست

- اکثر محبتان و مخلصان مستفیض و مستفید گشتند و این نامه را تعویذدل و جان ساختند.(ب-۵)

● لغات ترکی - مغولی در متن دیده نمی شود.

● نمونه های تخفیف کلمات، در متن مشاهده می شود که البته کاربرد اندکی دارد.

- خاصیت اسم از تقریر و تحریر برون است (الف-۲۰۹)

● تخفیف در واژه چهارودو

- بر آن جانوران رفت هر چار زنده شدند.(ب-۱۱۴)

● پسوند نسبت(ینه) به جای(انه)

- برای دیدن خدا عزوجل این دعا را روزینه شانزده کرت بخواند. (الف-۹۲)

● بسامد تکرار اسم و عدد در جملات بسیار بالاست

- دوازده دوازده یا هفت هفت یا هشت هشت یا چار چار طرح کند.(ب-۸۴)

● ترجیح استفاده از برخی لغات عربی به جای فارسی

الم تر کیف سه کرت و در دوم بعد فاتحه تبت یدا سه کرت بخواند. (الف-۲۴۲)

● استفاده از لغات کهن

به نیت بیداری شب اندکی بخسبد.(ب-۲۲)

در روز ابر نماز دیگر و خفتن را پگاه گذارد.(ب-۲۵)

● کاربرد جمع باعلامتهای جمع فارسی به جای جمع مکسر

بعد از نماز بامداد بخواند این آیتها و سورتها مواظبت کند.(ب-۳۴)

● استفاده از «او» و «وی» برای اشاره به غیرعاقل

و هر نیتی که بدین مانند باشد باید که در ساعت طلوع آن برج که در وی خاصیت اسم اعظم افتاده است(ب-۱۳۶)

• کاربرد مر قبل از مفعول

- پیغامبر گفت به درستی و راستی مر خدای را عزوجل را نود و نه نام است. (الف-۷۴)

• آوردن موصوف جمع

ناگاه هفت نفران پادشاهان ارواح ملکوتی پیدا شوند (الف-۲۱۹)

**ب - سطح نحوی :**

• ترتیب اجزای جمله در اکثر جملات از سبک خراسانی پیروی می کند.

بر خدای عزوجل نامه‌است نیکو تر پس بخوانید شما او را بدان نامها. (ب-۷۲)

• اکثر جملات کوتاه اند و میزان استفاده ازوجه وصفی بسیار بالاست و گاه چندین جمله با یک فعل می آید.

- این گفته مهره تسلیم او کرده بر خیزد. (ب-۹۰)

**نتیجه گیری:**

کتاب جواهرخمسه در باب صوفیه و فرقه شطاریه و رویت حق مطالبی را برای اولین بار مطرح میکند که در کتب دیگر مطالبی با این دقت و ظرافت بیان نشده است.

این کتاب به دلیل بیان رسوم و اصول ریاضت در سلسله شطاریه به تکمیل و روشن سازی اصول این فرقه میپردازد که از این کتاب میتوان در مقایسه فرقه شطاریه با دیگر فرق استفاده کرد.

از این نسخه میتوان جزئیات دعوات و طرق چله نشستن را به خوبی دریافت کرد. همچنین در این کتاب آداب و رسوم ریاضت در کشور هندمربوط به زمان موءلف مشهود میباشد و این مطالبی که مطرح شده است با آداب و رسوم دنیای امروز هند بدون ارتباط نیست که جایگاهی برای تحقیق و تفحص بیشتر بوجود آورده است.

در این کتاب سبک فکری و نگارشی نویسندگانی که به هند مهاجرت کرده اند و دوران صوفیه و اثر آن بر نویسندگان و دلایل مهاجرت آنان و تغییر رویه در آثار و تفکر شان نیز قابل بررسی میباشد.

این کتاب برای استخراج ادعیه مختلف می تواند منبعی مناسب باشد، که شاید آغازی برای مقایسه آن با دیگر ادعیه موجود باشد.

مهارت محمد غوث در بیان سلسله شطاریه میتواند راهگشایی برای کشف و شناسایی فرقه های دیگر باشد زیرا مطالب بسیار دقیق و با جزئیات کامل بیان شده است.

امید است معرفی و بررسی این کتاب توانسته باشد منبع تحقیقی برای ادب دوستان فراهم آورد.

**فهرست منابع:**

۱. تاریخ تفکر اسلامی در هند، احمد، عزیز(۱۳۶۷)، ترجمه: نقی لطفی و محمدجعفر یاحقی، تهران : بی نام
۲. احیای فکر دینی در اسلام، اقبال لاهوری، محمد(۱۳۴۶)، ترجمه احمد آرام، تهران: آب کوثر
۳. منتخب التواریخ، بداونی، عبدالقادر بن ملوک شاه(۱۳۷۹) تصحیح مولوی احمد علی صاحب، تهران: انجمن آثار و مفاخر فرهنگی
۴. سبک شناسی، بهار، محمد.تقی(۱۳۷۳)، جلد ۱ و ۳، چاپ هفتم، تهران: انتشارات امیر کبیر
۵. \_\_\_\_\_(۱۳۶۲)، دنباله جستجو در تصوف ایران، تهران: بی نام
۶. معرفی های اجمالی: روابط ایران و هند در قرن دهم/شانزدهم، رزم آرا، مرتضی و دیگران، (۱۳۸۳)، شماره ۸۵، آینه پژوهش، تهران
۷. خزینه الاصفیا، رضوی لاهوری، غلام سرور(۱۹۷۸)، کانپور: بی نام
۸. تاریخ ایران دوره تیموریان(پژوهش از دانشگاه کمبریج)، رویمر و دیگران(۱۳۷۹)، ترجمه یعقوب آژند، چاپ اول، تهران: انتشارات جامی
۹. ارزش میراث صوفیه، زرین کوب، عبدالحسین(۱۳۵۶)، تهران: انتشارات امیرکبیر
۱۰. ایران عصر صفوی، سیوری، راجر (۱۳۷۸)، ترجمه: کامبیز عزیزی تهران: نشر مرکز
۱۱. تاریخ ادبیات در ایران صفا، ذبیح اله (۱۳۶۶)، جلد ۴ و ۵، چاپ اول، تهران: انتشارات فردوسی
۱۲. اکبرنامه، علامی، ابوالفضل(۱۸۷۷-۱۸۸۷)، تاریخ ادبیات در ایران کلکته: چاپ احمد علی و عبدالرحیم
۱۳. گلزار ابرار، غوثی شطاری، محمد،(۲۰۰۱)، پتنه: چاپ محمد ذکی
۱۴. فهرست مشترک نسخه های خطی فارسی پاکستان، اسلام آباد منزوی، احمد، (۱۳۶۲-۱۳۷۰)
۱۵. روابط ایران و هند در قرن دهم/شانزدهم، نجفی برزگر، کریم، (۲۰۰۰م)، دهلی نو: دفتر کتابشناسی های هند